

АСПЕКТИ НА ОТРАЖЕНИЕ НА АПОКАЛИПТИЧНАТА КНИЖНИНА И ПРЕДАНИЕ В ИКОНОГРАФСКАТА ФОРМУЛА НА СТРАШНИЯ СЪД

Надежда ИЛИЕВА (Велико Търново)

*Царството Божие не е просто състояние
на ума или представа. То е реалност.*

За задгробния свят и за условията на живот в него ние знаем много малко, но това, което ни е нужно да знаем, ни е открито. За него пишат свещените книги и християнските философи-богослови. Св. отци учат, че на душата се открива само това, на което самата тя е сродна и за което е достойна.

Отците на Църквата учат, че съвършеното чувство към смъртта е свободно от страха. Човек, живеещ в Бога, изпитва дълбокото чувство, че е по-силен от смъртта, че е излязъл от клещите ѝ. Дори умирайки, той няма да го усеща; напротив, в него ще живее силното чувство на непрекъсващия се живот в Бога. Църквата често нарича напускането на земния живот от праведниците успение, блаженство в Царството небесно, а Царството небесно не е просто състояние на ума, а Божествена реалност. Простото разделение на вселената на материя и дух не е точно¹.

Християнските философи смятат, че е нелепо да се мисли, че със смъртта на тялото се унищожават и изчезват всичко, до което е достигнала личността по време на своето развитие на земята. Човек също трябва да се научи да разбира, че неговият живот тук и в задгробния свят зависи от това как ще се държи духовно. Християнството винаги е учило, че човек е съставен от дух, душа и тяло². Човешката душа не умира. В смъртния час, излизайки от тялото, тя продължава да живее съзнателен живот. Сам Иисус Христос казва: „Истина, истина ви казвам: който вярва в Мене, има живот вечен“ (Йоан 6:47).

След смъртта на тялото душата живее пълноценен живот. Ето какво пише за това архиеп. Антоний Женевски: „Ако починалият християнин е бил благочестив, молел се е на Бог, надявал се е на Него, покорявал се е на волята Му, разкайвал се е, старал се е да живее по заповедите Му, то

след смъртта душата му радостно ще усети Божието присъствие и веднага ще се приобщи в по-голяма или по-малка степен към божествения живот, който ѝ е открит. Ако ли умрелият в земния си живот е загубил любящия Отец небесен, не Го е търсел, не Му се е молел, служил е на греха, то душата му след смъртта няма да намери Бога и няма да е способна да усети неговата любов. Лишена от божествен живот, заради който бил създаден богоподобният човек, неудовлетворената му душа ще започне да тъгува и да се измъчва в по-голяма или в по-малка степен... Очакването на възкресението на телата и на Страшния съд ще увеличи радостта на благочестивите и скръбта на нечестивите.“³

По същия начин е описан животът на духа и тялото от Икскул, който получил знание от лично преживяване, връщайки се от състояние на временна смърт⁴: „Душата... има дух, но дух, създаден за живот с тялото... тялото е законно предоставеното ѝ жилище и затова тя се явява в новия свят в тази степен на своето развитие и зрелост, до която е достигнала в съвместния си живот с тялото, в установената нормална форма на битието. Разбира се, ако човекът в своя живот е бил духовно развит и настроен духовно, неговата душа ще бъде много по-сродна, а оттук и по-ориентирана в този нов свят, отколкото душата на онзи, който е живял без никога да се замисли за духовното...“⁵

Архиепископ Лука Войно-Ясенецки⁶, говорейки за смисъла на живота на човека, казва, че в безсмъртната душа след смъртта на тялото продължава вечния живот и безкрайното развитие в направление към добро и зло.

Най-страшното в думите на архиепископа е това, че в момента на смъртта на тялото вече се е определило по-нататъшното развитие на душата в направление към добро или зло. В задгробния свят пред душата има два пътя — към светлината или обратно и душата след смъртта на тялото вече не може да си избере пътя. Той е предопределен от живота на човека на земята.

Малко или много тези духовни прогнози са намерили място за тревога у вярващия човек, който побързал и поискал да отрази в богословски норми и учени схеми представите за деня на възмездието. В картината на Страшния съд е изградена стройна формула с добре обосновани скрити теореми и доказателства за праведни и грешници. Художниците от ранния период на християнството са побързали да категоризират и уточнят в едно малко пространство етапите и моментите от есхатологичните последици за човечеството. Тази глобална система тръгва от първопричината на всичко и всички — Бог, и свършва до Него, като преминава и обхваща най-значимите библейски събития, обосноваващи смисъла на човешката история. Като се започне от Деисисната формула с Йоан Кръстител, през слизането в Ада (Възкресение) и се свърши с Етимасия (При-

готвеният престол с оръдията на мъченията от Разпятието на Христос и представянето на Самия Рай и Самия Ад. Отделянето на праведниците от дясно и грешниците отляво е направено още в първите изображения на Страшния съд, заложили пестеливо само като Предупреждение в миниатюрната живопис на Изтока и Запада. Страхът от Справедливия Съд е жив и ясен. Само фигуративното присъствие отляво и отдясно е достатъчно той да се поддържа (вж. Лондонско четвороевангелие — Страшния съд, или в *Trinity Apocalypse, College Library, Cambridge*)⁷, докато в по-късните изображения се налагат много други поясняващи моменти и съставки — като Мерило Праведно, Божията десница, Пастта на Ада. Понякога само Пастта на Ада е достатъчна само да измести ангажимента на множеството други подробности, като поглъща страшно наведнъж в бездънното си гърло прегрешилото човечество (вж. Миниатюра от *Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois, Bishop of Winchester), English, от 1140 — 60 год. — The British Library, London*⁸; *The Damned in Hell от Verdun Altar, нач. 1184 год. Sammlungen des Stifles, Klosterneuburg, Austria*⁹).

След Разделението на Църквите в иконографията на Православния Изток се оформя стройна есхатологична представа в разгърнатата схема, включваща редица композиционни съставки¹⁰, покриващи големи стенописни плоскости. Организацията на тази сложна и добре обмислена догматична формула изцяло се подчинява на богословската доктрина за Второто пришествие и Страшния съд. След XVII век се появяват тълкувателни апокалиптични схеми, прерастващи в повествования за Страшните събития след смъртта, като в западното изкуство, което вече не може да се нарече църковно, се дава приоритет на тази иносказателна повест, но лишена от метафизичната закодираност и същност на ортодоксалното мислене.

Според православното учение вечното блаженство на праведниците и вечните мъки на грешниците трябва да се разбират в следния смисъл — безсмъртният дух на първите, просветлен и силно пречистен след освобождение на тялото, получава възможност за безпределно развитие към добро и Божествена любов, в постоянно общение с Бога и всички безплътни сили. А мрачният дух на злодеите и богоборците в постоянно общение с дявола и неговите ангели ще се мъчи вечно от своето отчуждение от Бога, светостта на Когото ще познае накрая, както и непоносимата отрова, която таят в себе си злото и ненавистта, безпределно нарастващи в непрестанно общение с центъра и източника на злото — сатаната¹¹. Архиепископ Антоний Женевски говори за същото и напомня, че възможностите на душата след смъртта на тялото са ограничени: „Продължавайки да живее след смъртта на тялото, душата разполага пълноценно с личността и самосъзнанието. Тя чувства, съзнава, възприема, разсъждава... Не бива да забравяме обаче, че душата извън тялото е не-

пълнен човек, защото не всичко възможно за хората е възможно за душите им. Независимо от това, че душата след смъртта на тялото обладава напълно личността и извършва всички психични функции, нейните възможности са ограничени. Така напр. човек, живеейки на земята, може да се покае и повече или по-малко да промени своя живот и от греха да се върне към Бога. Душата сама не може, макар и да би искала, да се измени коренно и да започне нов живот, който би се отличавал съвършено от живота ѝ на земята, да придобие това, което не е имала, бидейки човек.“

От тези думи става ясно, че след гроба няма покаяние. Душата живее там и се развива в това направление, което е започнала на земята.

Архиепископ Антоний все пак оставя надежда за душата дори и на неразкаялия се грешник, добавяйки че „за нейната промяна е необходима помощ отвън“. Сама по себе си обаче тъмната душа на грешника, останала тъмна и след смъртта на тялото, не може да се измени повече. Това е завещал Самият Исус Христос: „Моят Отец е лозарят. Всяка пръчка у Мене, която не дава плод, Той отрязва; и всяка, която дава плод, чисти я, за да дава повече плод“ (Йоан 15:1—2).¹²

Земният живот е кратък и изчезва съвършено пред безкрайната вечност; но тя напълно зависи от него. Залогът за истинския живот трябва да получи своето начало тук, в мястото на смъртта¹³. „Защото ще дойде Синът Човеческий... и тогава ще въздаде всекиму според делата му“ (Мат. 16:27).

Християнството разбира смъртта като разделение между душата и тялото и откровение на духовния свят. Тази есхатологична истина пронизва цялото ортодоксално богословие, като дава основание за действително спасение на душите от мрака. Това разделение на дух и материя съставя и принципа и облика на православната иконопис, изразител на висшите богооткровени истини. Приоритетът на душата над тялото, преобразената човешка природа в изкуството на християнството са залог за духовна реалност, в която молещият се навлиза и към която чрез очистената си душа той принадлежи още тук, на земята. Още тук, на земята, той става участник в Царството Божие и по благодат заслужено съпреживява с праведниците на небето райските веселия.

Картината на Страшния съд действително оправдава и ознаменува този съществен акт на влизане в Царството Небесно и предвкушане на райското блаженство. Тя е била необходима на вярващия не толкова да получи представа (визия) за Бъдещия свят и събития, колкото да съпреживява, да участва молитвено в тържеството на правдата, да умре за нея и да му стане цел на битието. Познанието за отвъдния свят не е просто информация за християнството, а реална възможност за самоопределяне в него. Животът в Бъдещия век с Неговите сънаследници се е явявало най-великото преживяване в молитвения опит на човечеството; и по тази

причина са били изобразявани колкото се може най-различни светци и преподобни, за да се чувства вярващият сигурен всред множеството праведност. Още повече, че тази праведност за православните е била реална, а представителите ѝ — исторически личности. Именно това непрестанно живеене с вечните ценности и бъдещите проблеми е извисявало живота на християните и е давало стойност на дните им. Непрекъснатото помнене на смъртта и живеенето със смъртта чрез изкуството е било основание за много високо духовно изкуство, израз на което се явява интерпретацията на иконографската формула на Страшния съд през вековете.

Когато се говори за смъртта, се употребяват и други думи, например „нищо“, „небитие“ и др., винаги с негативен смисъл; думи за това, какво няма. И ето, че човек се замисля: а може би и смъртта я няма.

Християнското разбиране за смъртта епископ Теофан Затворник е предал в писмо към умиращата си сестра: „Прощавай, сестро! Господ да благослови твоя изход и твоя път след него. Та ти няма да умреш. Тялото умира, а ти ще преминеш в друг свят, жива, помнеша себе си и узнаваща целия обкръжаващ свят. Там ще те посрещнат татко и мама, братята и сестрите. Поклони им се... и помоли да се погрижат за нас... Ден, два и ние ще се срещнем. Затова не тъгувай за оставащите. Прощавай, Господ е с теб“.

И пророкът е казал: „И ще се върне пръстта в земята, каквото си е била; а духът ще се върне при Бога, Който го е дал“ (Екл. 12:7)¹⁴.

За задгробния свят епископ Теофан пише на друго място: „Вътре или в дълбината на видимия за нас свят е скрит друг свят, толкова реален, както този, или духовен, или тънко материален — Бог знае... но е известно, че в него живеят светците и ангелите... Душата се стреми нагоре, но само до такава степен, до каквато я пускат духовните сили... Около душата сега всичко е ново. Тя е извън пространството и времето. Тя може мигновено да се пренесе, където пожелае... да премине през всичко материално“¹⁵.

Християнството винаги е учило, че скоро след смъртта на тялото в задгробния живот душата преминава на първи съд. Това не е Вторият и окончателен Страшен съд, който ще настъпи в края на света. Сега развитието на душата още не е завършено. Всеки от нас много скоро след смъртта на тялото вижда целия си преминал живот и може да преоцени много неща. В светлината на истината ние виждаме не само личните си дела, но и техните последствия.

Първият съд е оценка на живота на душата на земята. Протоиерей С. Булгаков пише за него: „След края на земния живот има личен съд — това е самоопределение на състоянието, в което умрелият преминава в задгробния свят. Това е изходното начало за бъдещия живот, а не само

„овъзмездяване“, това е по-скоро самосъзнание, самосъд, отколкото съдебен процес, това е съд на съвестта пред лицето на Бога¹⁶.

Картината ще допълним и от написаното от Авва Доротея (VI в. сл. Хр.): „Душите на умрелите помнят какво е било тук... всички грижи за този свят ще изчезнат, но това, което сме вършили — порочно или добро — ще остане. Душата след смъртта не спи, не губи съзнание, съхранява страха, радостта, мъката; тя започва да предчувства какво ще получи на общия съд¹⁷.

Съдбата на всеки и там е индивидуална, както и тук, но с тази разлика, че вместо лъжливата светлина и полумрака на този свят, в задгробния живот всичко е осветено от слънцето на правдата, проникнало в глъбините на душите и сърцата¹⁸.

Какво по-ясно и по-обещаващо от тази всеосветеност и контраст с полумрака на този свят?... Има ли по-действено сравнение с аналог, доказващ същината, смисъла и предназначението на християнското изкуство, апотеоз на което се явява изградената в христологичен аспект и план съвършена представа за Божието Домостроителство, картина на Второто Пришествие на Господа Нашего Иисуса Христа. Няма друга светлина, освен тази, която идва отвъд и осветява ежедневието ни, защото светлината, идваща от мира сега, се оказва завеса в сравнение със светлината на познанието. Неземността на цялото православно богословие предопределя и съставя неземността на изкуството на това богословие, защото то го изразява. Изразът на формулата на Второто пришествие е отвеждане до Бога. А всички пътища, водещи до Бога, са неземни; тръгват от сърцето, минават през ума и душата по неземни начини. Самата картина става неземна. Средствата са неземни.

Неземно е странстването на душата, докато стигне до Обетованата земя.

БЕЛЕЖКИ

¹ Калиновски, П. Преходът, с. 124.

² Войно-Ясенецки, Архиеп. Л. Дух, душа и тяло, 1978, изд. Жизнь с Богом, с. 60.

³ Преходът..., с. 105.

⁴ Преходът..., с. 102.

⁵ Преходът..., с. 106.

⁶ Архиеп. Лука, пак там, с. 65.

⁷ Relations, Nancy Grubb, N. York, London, Paris, с. 34.

⁸ Relations, пак там, с. 220.

⁹ Relations, пак там, с. 221.

¹⁰ Вж. Дисертация, Иконография на Страшния съд в църковното изкуство в България — 15—17 в., Надежда Илиева, СНСФ, 1998 г.

¹¹ Преходът..., с. 107—108.

¹² Преходът..., с. 109.

¹³ Преходът..., с. 109.

¹⁴ Еп. Теофан Затворник, Писма (Надежда, 1985—86), фототипно изд.

¹⁵ Еп. Теофан Затворник. Мысли на каждый день года. Джорданвилль, изд. Св. Троицкого мон., 1982.

¹⁶ Преходът..., с. 120.

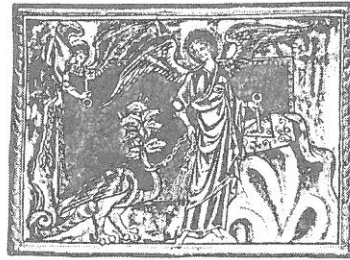
¹⁷ Преходът..., с. 127.

¹⁸ Булгаков, С. Жизнь за гробом. Париж, 1935 г.

Материалите се публикуват за първи път в България.
(по Revelations) – Nancy Grubb

The Devil Chained in the Abyss, from Beatus of Liébana (d. 798), *Commentary on the Apocalypse* (Morgan Beatus), Spanish, c. 930. Manuscript on parchment, page: 15 x 11 1/4 in. (38.1 x 28.2 cm). The Pierpont Morgan Library, New York.

Angel Drags Chained Dragon Away to Prison, from *Lambeth Apocalypse*, English, c. 1260. Manuscript. Lambeth Palace Library, London.

The Jaws of Hell Fastened by an Angel, from the *Winchester Psalter* (Psalter of Henry of Blois, Bishop of Winchester), English, c. 1140-60. Manuscript. The British Library, London.

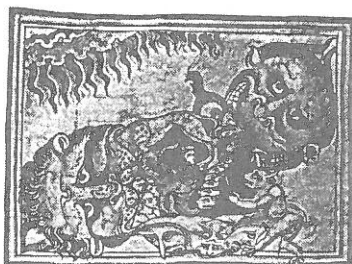
NICHOLAS OF VERDUS (c. 1150-1210). *The Damned in Hell*, from the *Verdus Altar*, begun 1181. Champlevé enamel on gilded copper, 8 x 6 1/2 in. (20.3 x 16.5 cm). Sammlung des Stiftes, Klosterneuburg, Austria.

Depart from me, ye cursed, into everlasting fire, prepared for the devil and his angels.

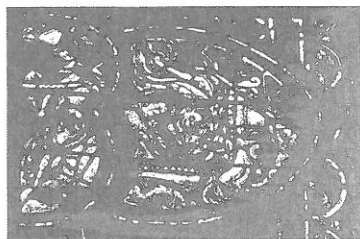
MATTHEW 25:41

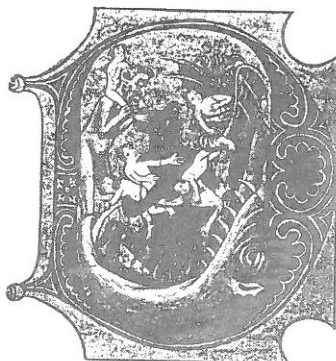
Dragon Cast into the jaws of Hell, from Lambeth Apocalypse, English, c. 1260. Manuscript, Lambeth Palace Library, London.

Hellmouth, from Apocalypse, Northern France, 13th century. Manuscript, Bibliothèque Municipale, Cambrai, France.

Devils Pushing the Damned into the Maw of Hell, 13th century. Stained glass, Saint Etienne Cathedral, Bourges, France.

MASTERS OF DIRC VAN DELF (active c. 1400-10).
Hellmouth, from The Table of Christian Faith, c. 1405-10. Utrecht, the Netherlands. Manuscript, page: 8 1/2 x 6 1/4 in. (21.5 x 15.3 cm). The Pierpont Morgan Library, New York.

MASTER OF CATHERINE OF CLEVES (active c. 1430-60).
The Mouth of Hell with Three Souls at a Table, from *Book of Hours of Catherine of Cleves*, the Netherlands, c. 1435.
 Manuscript on vellum, page: 7½ x 5¼ in. (19.2 x 13 cm).
 The Pierpont Morgan Library, New York.

MASTER OF CATHERINE OF CLEVES (active c. 1430-60).
Release of Souls from the Mouth of Hell, from *Book of Hours of Catherine of Cleves*, the Netherlands, c. 1435.
 Manuscript on vellum, page: 7½ x 5¼ in. (19.2 x 13 cm).
 The Pierpont Morgan Library, New York.